

بررسی اثربخشی برخی از جدایه‌های ریزوبیوم بومی بر عملکرد باقلا در ایران

هوشنگ خسروی¹، کامران میرزاشاهی، محمودرضا رمضانپور،

منوچهر کلهر و اسماعیل میررسولی

استادیار پژوهش مؤسسه تحقیقات خاک و آب، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، کرج، ایران؛ hkhosravi@swri.ir
مریی پژوهش مرکز تحقیقات کشاورزی صفا آباد، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، دزفول، ایران؛ kamranmirzashahi@yahoo.com
استادیار پژوهش مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی مازندران، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ساری، ایران؛
Mrramezanpour@yahoo.com
مریی پژوهش مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان لرستان، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، خرم‌آباد، ایران؛
mkalhor25@yahoo.com
کارشناس مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان گلستان، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، گرگان، ایران؛
e_mirrasouli@yahoo.com

دریافت: 93/1/18 و پذیرش: 94/5/12

چکیده

باکتری همزیست تثبیت کننده نیتروژن با باقلا *Rhizobium leguminosarum* bv. *viciae* می‌باشد. در این پژوهش اثر تلقیح جدایه‌های بومی این باکتری بر رشد و عملکرد باقلا مورد بررسی قرار گرفت. مایه تلقیح به شکل پودری در حامل پرلیت و به روش تلقیح بذرمال استفاده شد. طرح‌های آزمایشی به صورت بلوک‌های کامل تصادفی با هفت تیمار مایه تلقیح، دو تیمار کود نیتروژنی 100 و 200 کیلوگرم نیتروژن خالص در هکتار و تیمار شاهد بدون تلقیح اجرا شد. آزمون‌ها به مدت دو سال در مزارع تحقیقاتی مراکز تحقیقات کشاورزی استان‌های خوزستان، لرستان، مازندران و گلستان انجام شد. باکتری‌های منتخب از این آزمون‌ها در سال سوم در مزارع کشاورزان نیز مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج نشان داد که در مناطق مختلف عملکرد محصول در اثر تلقیح حداکثر تا 69 درصد و به طور میانگین در کل مناطق، حدود 20 درصد افزایش نشان داد. استفاده از مایه تلقیح در مزارع کشاورزان موجب افزایش 30 درصدی در عملکرد بذر و 65 درصدی در جذب نیتروژن اندام هوایی شد. در جمع‌بندی نتایج این بررسی دو جدایه از باکتری *R. leguminosarum* bv. *viciae* برای تهیه مایه تلقیح *Rhizobium* برای مناطق مختلف تحت کشت باقلا در ایران توصیه شد.

واژه‌های کلیدی: کود زیستی، همزیستی، تثبیت نیتروژن

¹ نویسنده مسئول، آدرس: کرج، مشکین دشت، بلوار امام خمینی، ص. پ. 31785-311.

مقدمه

ثبیت بیولوژیک نیتروژن مولکولی پدیده‌ای منحصراً به فرد است که در اختیار گروه خاصی از ریزجانداران به نام دی‌ازوتروف‌ها (تغذیه‌کنندگان از نیتروژن) می‌باشد. مهمترین سیستم تثبیت‌کننده نیتروژن، همزیستی لگوم - ریزوبیوم است (رویمامو و کوندرا، 1989). باقلا (*Vicia faba* L.) گیاهی یکساله از خانواده لگومینوز می‌باشد. باکتری اختصاصی همزیست با باقلا *Rhizobium leguminosarum* bv. *viciae* می‌باشد. سویه‌های برتر این باکتری در گره‌های فعال موجود در ریشه به شکل باکترئوئید بوده و می‌توانند مقادیر قابل توجهی نیتروژن مولکولی هوا را تثبیت کنند (رودلاس و همکاران، 1999). دانه خشک باقلا حدود 25-23 درصد پروتئین دارد و امروزه به عنوان یکی از حبوبات عمده در بسیاری از کشورها شامل چین، ایتالیایی، فرانسه، مصر و استرالیا به عنوان یک تامین‌کننده پروتئین کشت می‌شود. مطابق آمار سازمان خوار و بار و کشاورزی جهانی، کشور چین با تولید 1/4 میلیون تن باقلا در سال 2012 در مقام اول می‌باشد (بی نام، 2013).

در ایران متوسط عملکرد باقلای خشک حدود دو تن و به صورت باقلای سبز پنج تن در هکتار می‌باشد. بیشترین سطح زیر کشت باقلا در ایران مربوط به استان‌های خوزستان، لرستان، گلستان و مازندران می‌باشد. همزیستی *Rhizobium* با گیاه باقلا علاوه بر تثبیت نیتروژن و در نتیجه کاهش مصرف کودهای شیمیایی نیتروژنی، سبب افزایش عملکرد نیز می‌شود (بابیکر و همکاران، 1995). نتایج بررسی‌ها در سودان نشان داد که تلقیح باقلا با ریزوبیوم، عملکرد و وزن صد دانه باقلا را به طور قابل توجهی افزایش داده است (الشیخ و الزیدانی، 1997). در پژوهشی جمعیت باکتری ریزوبیوم همزیست با باقلا در مناطق مختلف کشاورزی جنوب بریتانیا حدود $10^3 \times 4/5$ تا $10^5 \times 1/7$ سلول باکتری در هر گرم خاک و پتانسیل تثبیت در مقادیر متفاوت و حداکثر تا 30 درصد کل نیتروژن جذب شده گزارش شده است (سورلی و میتون، 1986). زاپاتا و همکاران (1987) گزارش دادند که باقلا 79 درصد نیتروژن مورد نیاز خود را از طریق تثبیت بیولوژیک، 20 درصد از طریق خاک و فقط یک درصد آن را از طریق کود به دست می‌آورد. هابر و همکاران (1987) نیز گزارش دادند که حدود 80 درصد از نیتروژن مورد نیاز باقلا از طریق تثبیت نیتروژن به دست می‌آید. مصرف کودهای شیمیایی نیتروژنی سبب کاهش توان تثبیت نیتروژن در سیستم همزیستی ریزوبیوم - باقلا می‌شود. در این رابطه اندازه‌گیری تثبیت نیتروژن در باقلا

در سطوح مختلف کود نیتروژنی با دو روش رقت ایزوتوپی نیتروژن و روش A-value انجام و هر دو روش نشان دادند که با افزایش سطح کود نیتروژنی، سهم تثبیت نیتروژن در مقدار کل نیتروژن جذب شده کاهش می‌یابد (هاردارسون و همکاران، 1991). در یک آزمایش گلدانی بر روی بستر شن، چهار ترکیب نیتروژنی اوره، نترات، آمونیوم و ترکیب آمونیوم و نترات دارای اثرات منفی بر گره‌بندی و تثبیت نیتروژن در باقلا بودند، در این میان آمونیوم بیشترین اثرات منفی را نشان داد (گیو و همکاران، 1992). گزارش شده که غلظت یک میلی‌مول نترات در متر مکعب آب آبیاری، تثبیت نیتروژن را 16 درصد کاهش داده است (هنینگ، 1995). هدف از این تحقیق ارائه یک مایه تلقیح حاوی باکتری‌های ریزوبیوم بومی مناطق مختلف ایران برای محصول باقلا بود. بدیهی است نتیجه مصرف مایه تلقیح ریزوبیومی افزایش عملکرد محصول، کاهش مصرف یا حذف کود شیمیایی نیتروژنی برای کشت این محصول و در نتیجه حفظ سلامت محیط زیست و در نهایت سلامت انسان خواهد شد.

مواد و روش‌ها

مایه تلقیح مورد استفاده در این پژوهش دارای یک بخش سوسپانسیون باکتری و یک بخش حامل باکتری بود. باکتری‌های استفاده شده در این تحقیق از بانک ریزجانداران مفید مؤسسه تحقیقات خاک و آب تهیه شدند. باکتری‌های *Rhizobium leguminosarum* bv. *viciae* مورد استفاده، در پژوهش‌های قبلی از بین 168 نمونه گره جمع‌آوری شده در ایران جداسازی، شناسایی و در بررسی‌های آزمایشگاهی و گلخانه‌ای غربالگری شده بودند (خسروی، 1388). تعداد و محل جداسازی باکتری‌ها در جدول یک ارائه شده است.

محیط کشت مورد استفاده برای رشد *Rhizobium* محیط ¹Y.M.A. حاوی دی‌پتاسیم هیدروژن - فسفات 0/5، سولفات منیزیم 0/1، کلرید سدیم 0/1، مانیتول 10، عصاره مخمر 0/5 و آگار 15 گرم در یک لیتر آب مقطر بود. پ‌هاش محیط کشت روی هفت تنظیم شد. پس از پخش سوسپانسیون بوسیله حلقه (لوپ) بر روی پلیت، پلیت‌های تلقیح شده در انکوباتور و دمای 28 درجه سانتیگراد قرار داده شدند. با توجه به نوع سویه باکتری، بین 24 تا 72 ساعت کلنی‌ها ظاهر شدند (یک و همکاران، 1993). از تک کلنی‌های مشخص و تیبیک یک حلقه داخل لوله‌های اسلنت حاوی Y.M.A. با سه درصد آهک کشت شدند. این اسلنت‌ها جهت ادامه پژوهش‌های

¹ Yeast Manitol Agar

مدت دو هفته در دمای 28 درجه سانتیگراد در انکوباتور نگهداری شدند. در پایان هفته دوم میانگین تقریبی جمعیت باکتری در هر بسته 10^8 سلول در هر گرم مایه تلقیح بود.

مربوطه در یخچال نگهداری شدند. از پرلیت با درجه R_0 برای تهیه حامل باکتری استفاده شد. نسبت سوسپانسیون باکتری به حامل یک به سه در نظر گرفته شد. برای تهیه مایه تلقیح جهت اجرای آزمون‌های مزرعه‌ای از بسته‌های 100 گرمی مایه تلقیح استفاده شد. بسته‌های تهیه شده به

جدول 1- تعداد نمونه و جدایه‌های خالص شده به تفکیک استان

استان	تعداد نمونه	تعداد جدایه خالص شده	تعداد جدایه دارای توان ایجاد گره	تعداد جدایه انتخاب شده برای مقایسه کارایی تثبیت نیتروژن (در شرایط گلخانه‌ای)
گلستان	28	27	16	16
مازندران	48	42	25	8
گیلان	34	25	15	6
لرستان	18	16	7	6
خوزستان	40	40	38	6
جمع	168	150	101	42

عملیات تلقیح در سایه و دور از نور مستقیم خورشید انجام شد. برداشت در پایان دوره رشد انجام و عملکرد دانه اندازه‌گیری شد. داده‌های بدست آمده با برنامه MSTAT-C از نظر آماری بررسی و میانگین‌ها با روش آزمون دانکن در سطح پنج درصد مقایسه شدند.

نتایج

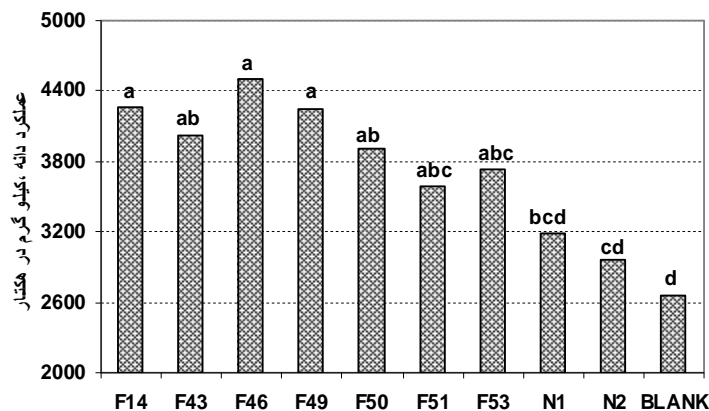
اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان خوزستان (صفی آباد دزفول)

نتایج سال اول آزمایش در صفی‌آباد دزفول نشان داد که همه مایه تلقیح‌ها با شاهد بدون تلقیح اختلاف معنی‌داری را نشان دادند. در اثر تلقیح با مایه تلقیح‌های مختلف بین 35 تا 69 درصد افزایش در عملکرد دانه نسبت به شاهد مشاهده شد. همچنین تیمارهای تلقیحی با سطوح کود نیتروژنی نیز اختلاف معنی‌داری نشان دادند. تیمار F46 دارای بیشترین میانگین در بین تیمارها بود (نمودار 1).

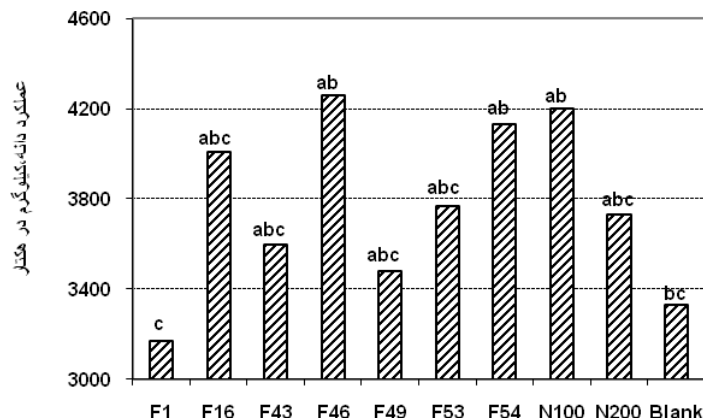
در سال دوم در این منطقه نیز نتایج مشابهی بدست آمد و تیمار F46 دارای بیشترین میانگین در بین تیمارها بود (نمودار 2)

طرح‌های مزرعه‌ای به صورت بلوک‌های کامل تصادفی شامل هفت تیمار مایه تلقیح باکتری، دو تیمار کود نیتروژنی 100 و 200 کیلوگرم نیتروژن خالص در هکتار و یک تیمار شاهد (بدون کود و بدون تلقیح) و در چهار تکرار اجرا شد. ابعاد کرت‌ها 5×3 متر با فاصله هر کرت یک متر و هر بلوک سه متر در نظر گرفته شدند. هر کرت آزمایشی دارای چهار ردیف کاشت بود که دو ردیف ابتدا و انتها به عنوان محافظ¹ در نظر گرفته شدند. تیمارها بر روی دو ردیف وسط هر کرت اعمال شدند (سوماسگاران و هوبن، 1994). قبل از کاشت، کودهای فسفر، پتاسیم و عناصر کم مصرف در صورت لزوم بر اساس نتایج آزمون خاک محاسبه و به خاک مزرعه مورد نظر برای همه تیمارها استفاده شد. نوع بذر مورد استفاده در استان‌های گلستان، مازندران و لرستان رقم برکت و در استان خوزستان رقم محلی سرازیری بود. کودهای شیمیایی نیتروژنی به شکل اوره در دو قسط، یکی در هنگام کاشت به مقدار 22 کیلوگرم اوره معادل 10 کیلوگرم N به عنوان شروع کننده² در هکتار و دیگری یک ماه پس از کاشت به صورت سرک و به همان مقدار مصرف شد. مایه تلقیح به شکل مصرف بذر مال استفاده شد. برای این منظور ابتدا با محلول شکر 15 درصد سطح بذور مرطوب و سپس یک بسته مایه تلقیح مورد نظر بر روی بذور لازم برای چهار تکرار یک تیمار اضافه و به طور یکنواخت مخلوط شد. پس از حدود یک ساعت هوادهی بذور تلقیح شده، نسبت به کاشت آنها اقدام شد.

1. Guard
2. Starter

شکل 1- اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان خوزستان (صفی آباد دزفول) در سال اول

شکل 2- اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان خوزستان (صفی آباد دزفول) در سال دوم

نتایج سال دوم آزمایش در استان لرستان نشان داد که تیمار F46 دارای بیشترین میانگین در بین تیمارهای تلقیح شده در مورد اثر بر عملکرد دانه بود (نمودار 6).

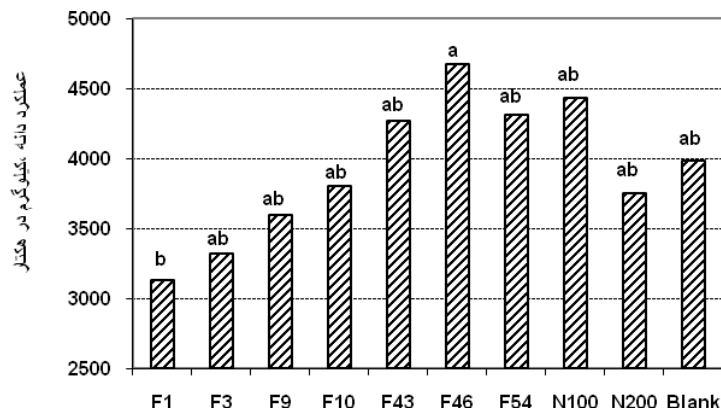
اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان گلستان
نتایج سال اول آزمایش در استان گلستان نشان داد که اکثر تیمارها اختلاف معنی‌داری در مورد اثر بر عملکرد دانه نشان دادند (نمودار 7).

نتایج سال دوم آزمایش در استان گلستان نشان داد که تیمارهای F1، F43 و F46 دارای بیشترین میانگین در بین تیمارها در مورد اثر بر عملکرد دانه بودند (نمودار 8).

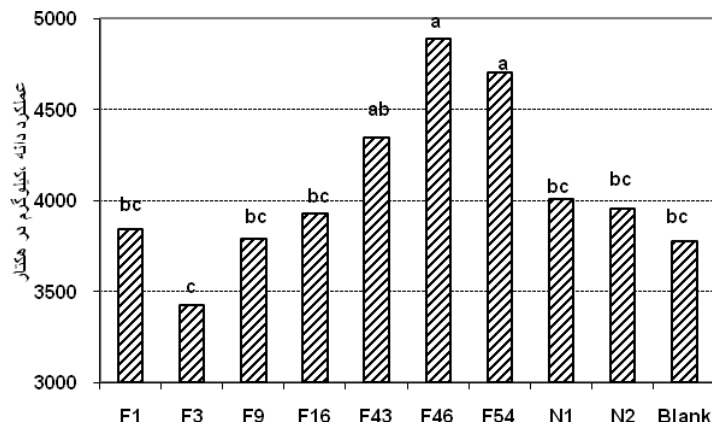
اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان مازندران
نتایج سال اول آزمایش در استان مازندران نشان داد که تیمار F46 دارای بیشترین میانگین در بین تیمارها در مورد اثر بر عملکرد دانه بود (نمودار 3).

همچنین نتایج سال دوم آزمایش در استان مازندران نشان داد که تیمار F46 دارای بیشترین میانگین در بین تیمارها در مورد اثر بر عملکرد دانه بود (نمودار 4).

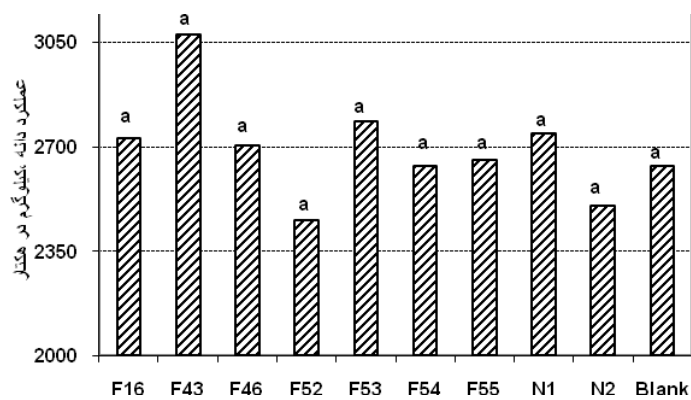
اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان لرستان
نتایج سال اول آزمایش در استان لرستان نشان داد که بین تیمارهای مختلف اختلاف معنی‌داری در مورد اثر بر عملکرد دانه وجود دارد. تیمار F43 بیشترین میانگین در بین تیمارها در مورد اثر بر عملکرد دانه بود (نمودار 5).

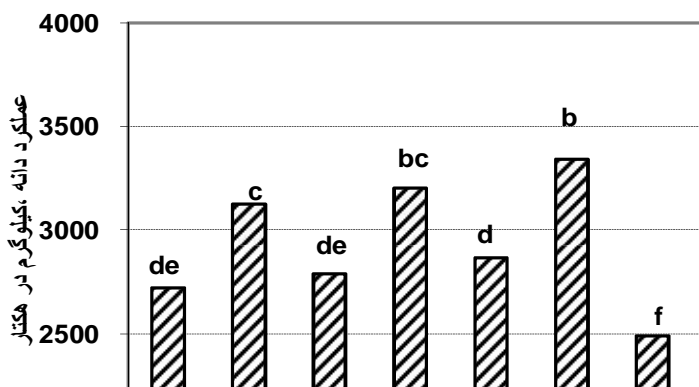
شکل 3- اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان مازندران در سال اول

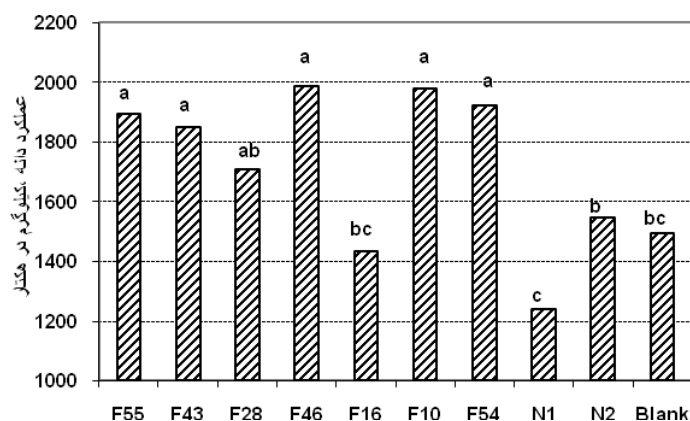
شکل 4 - اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان مازندران در سال دوم

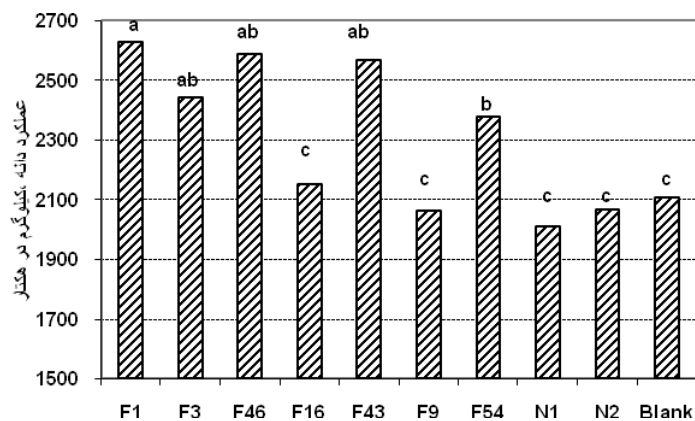
شکل 5 - اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان لرستان در سال اول

شکل 6 - اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان لرستان در سال دوم

شکل 7 - اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان گلستان در سال اول

شکل 8 - اثر تیمارهای مختلف بر عملکرد دانه در استان گلستان در سال دوم

خوزستان و مازندران برای بررسی مایه‌تلقیح در مزارع کشاورزان به دلایل مختلف این موضوع فقط در استان گلستان عملیاتی شد. برای انجام آزمایشات تکمیلی

ارزیابی مایه تلقیح‌ها در مزارع کشاورزان در سال سوم علیرغم تهیه مایه تلقیح و انجام هماهنگی‌های لازم با مراکز تحقیقات در استان‌های گلستان، لرستان،

این مایه تلقیح‌ها در جداول دو و سه خلاصه شده است. نتایج نشان داد تیمارهای F43 و F46 به ترتیب موجب افزایش 29 و 10/5 درصد در عملکرد دانه، 65 و 16/5 درصد عملکرد کلش و 65 و 58 کیلوگرم در هکتار در جذب نیتروژن کلش شدند.

آزمون‌های مزرعه‌ای در شرایط زارع، دو مزرعه یک هکتاری در استان گلستان انتخاب شدند. در مزرعه الف مایه تلقیح F43 و در مزرعه ب F46 مورد استفاده قرار گرفت. در نیمی از هر مزرعه بذور تلقیح شده و در نیمی دیگر بذور تلقیح نشده کشت شدند. نتایج حاصل از تأثیر

جدول 2- اثر مایه تلقیح حاوی باکتری F43 در مزرعه کشاورز الف در استان گلستان

عملکرد دانه	افزایش عملکرد دانه	عملکرد کلش (کیلوگرم در هکتار)	افزایش عملکرد کلش	نیتروژن کلش (کیلوگرم در هکتار)	جذب نیتروژن کلش	افزایش جذب نیتروژن کلش
+ F43	2655	2438	16/5	6/6	161	58
- F43	2402	2092	-	4/95	103	-

جدول 3- اثر مایه تلقیح حاوی باکتری F46 در مزرعه کشاورز ب در استان گلستان

عملکرد دانه	افزایش عملکرد دانه	عملکرد کلش (کیلوگرم در هکتار)	افزایش عملکرد کلش	نیتروژن کلش (کیلوگرم در هکتار)	جذب نیتروژن کلش	افزایش جذب نیتروژن کلش
+ F46	2236	2514	65	6/6	166	65
- F46	1733	1523	-	4/02	61	-

بحث و نتیجه گیری

ها بر شاخص‌های مختلف رشد بدست آمد. دو جدایه باکتری F43 و F46 برای مناطق مختلف توصیه شدند. در جدول چهار افزایش عملکرد محصول در اثر تلقیح در مناطق مختلف آورده شده است.

نتایج متفاوتی از اثر تلقیح *Rhizobium* بر عملکرد دانه باقلا بدست آمد. این اختلاف بر روی شاخص عملکرد محصول در جدول چهار خلاصه شده است. از جمع بندی داده‌های مختلف که از اثر مایه تلقیح

جدول 4- افزایش عملکرد دانه در اثر تلقیح با مایه تلقیح‌های *Rhizobium* نسبت به شاهد در مناطق مختلف

میانگین کل	خوزستان		گلستان		لرستان		مازندران	
	سال اول	سال دوم	سال اول	سال دوم	سال اول	سال دوم	سال اول	سال دوم
حداکثر درصد افزایش	69	27	33	25	17	24	29	18
میانگین درصد افزایش	52	16	26	17	5	12	11	13

بسیار متفاوت می‌باشد. در تحقیقی که در سال‌های 1982 و 1985 در آلبرتای کانادا انجام شد، مقدار تثبیت نیتروژن توسط باقلا 34/8 و 127/5 کیلوگرم نیتروژن در هکتار گزارش شد (رویمامو و کوندرا، 1989). همچنین بک و همکاران (1991) نشان دادند که همزیستی باقلا با یک

نتایج اثر تلقیح از سال اول و دوم برای هر منطقه نیز متفاوت بود. پژوهش‌ها نشان داده است که مقدار تثبیت نیتروژن ملکولی با توجه به نوع سویه همزیست، جمعیت باکتری‌های همزیست بومی، میزان کود شیمیایی مصرفی، رقم بذر و به طور کلی شرایط خاکی و اقلیمی

موجب افزایش 100 درصدی در عملکرد دانه شده است و این در حالی بود که در مناطق غنی از *Rhizobium* تلقیح اثر قابل توجهی بر عملکرد نداشته است (بی نام، 2013). همچنین نتایج یک آزمایش مزرعه‌ای که در شش منطقه از ویکتوریای استرالیا انجام گرفت نشان داد که عملکرد دانه در تمام تیمارهای تلقیحی افزایش یافته است (کارتو و همکاران، 1995).

در نهایت از نتایج این پژوهش دو جدایه ریزوبیوم F46 و F43 برای مناطق مختلف زیر کشت باقلا در ایران پیشنهاد شدند. همچنین پیشنهاد می‌شود یک پژوهش تکمیلی برای بررسی مخلوط دو جدایه انجام شود که ممکن نتایج بهتری نیز کسب شود.

سپاسگزاری

از کلیه کارشناسان و تکنسین‌های آزمایشگاه‌های بیولوژی و شیمی خاک ستاد مؤسسه تحقیقات خاک و آب و مراکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی استان‌های خوزستان، لرستان، مازندران و گلستان و همچنین مدیران وقت این مجموعه‌ها که به نحوی ما را در انجام این پژوهش یاری نمودند تشکر و قدردانی می‌شود.

سویه معین از *R. leguminosarum* bv. *viciae* در شرایط اقلیمی و خاکی فرانسه و سوریه به ترتیب 90 و 69 درصد از کل نیتروژن جذب شده توسط گیاه را از طریق تثبیت نیتروژن تامین نمود. گزارش شده است که در کل، باقلا نسبت به لوبیا و نخود مقادیر بیشتری نیتروژن از اتمسفر جذب می‌کند و مقدار نیتروژن بدست آمده از اتمسفر توسط باقلا حداکثر به 82 درصد می‌رسد (کارانکا و همکاران، 1999). گزارش شده که نیتروژن مشتق شده از اتمسفر توسط باقلا برای یک سویه معین *R. leguminosarum* bv. *viciae* S8 بین 66 تا 74 درصد می‌باشد (امانوئل و همکاران، 2000).

اثر تلقیح *Rhizobium* بر باقلا در شرایط نیمه خشک سودان بر عملکرد، وزن خشک اندام هوایی، وزن خشک گره و مقدار نیتروژن اندام هوایی معنی‌دار و قابل توجه ذکر شده است (الختیم محمد و بابیکر، 2012). نشریه GRDC که در مورد تحقیق و توسعه لگوم‌های دانه‌ای می‌باشد در شماره ژانویه 2013 خود با عنوان مایه تلقیح‌های *Rhizobium* گزارش داد در مناطقی که جمعیت باکتری کم و یا در مناطقی که باکتری وجود ندارد تلقیح باقلا با *R. leguminosarum* bv. *viciae*

فهرست منابع:

1. خسروی، ه. 1388. دستیابی به دانش فنی تولید مایه‌تلقیح *Rhizobium* باقلا. گزارش نهایی طرح تحقیقاتی. انتشارات مؤسسه تحقیقات خاک و آب، نشریه شماره 1452.
2. Amanuel, G., Kuhne, R.F. Tanner, D.G. and Vlek, P.L.G. 2000. Biological nitrogen fixation in fababean (*Vicia faba* L.) in the Ethiopian highlands as affected by P fertilization and inoculation. *Biology and Fertility of Soils*, 32: 353-359.
3. Anonymous1. 2013. FAO Statistics. <http://data.fao.org/>.
4. Anonymous2. 2013. *Rhizobium* inoculants. GRDC; www.coretext.com.au
5. Babiker, E.E., EL-sheikh, E.A.E. Osman A.J. and El -Tinay A.H. 1995. Effect of nitrogen fixation, nitrogen fertilization and viral infection on yield, tannin and protein contents and *in vitro* protein digestibility of fababean. *Plant Foods for Human Nutrition*, 47: 257-263.
6. Beck, D.P., Wery J., Saxena, M.C. and Ayadi A. 1991. Dinitrogen fixation and nitrogen balance in cool-season food legumes. *Agronomy Journal*, 83: 334-341.
7. Beck, D.P., Materon, L.A. and Afandi, F. 1993. Practical *Rhizobium*-Legume Technology Manual. ICARDA, Technical Manual No. 19.
8. Carranca, C. de Varennes, A. and Rolston, D. 1999. Biological nitrogen fixation by fababean, pea and chickpea, under field conditions, estimated by the ^{15}N , isotope dilution technique. *European Journal of Agronomy*, 10: 49-96.
9. Carter, J.M., Tiemun, J.S. and Gibson, A.H. 1995. Competitiveness and persistence of strains of *Rhizobia* for fababean in acid and alkaline soils. *Soil Biology and Biochemistry*, 27: 617-623.

10. Elkhatim Mohamed, S. and Babiker, H.M. 2012. Effects of *Rhizobium* inoculation and urea fertilization on fababean (*Vicia faba* L.) production in a semi-desert zone. *Advances in Environmental Biology*, 6(2): 824- 830.
11. Elsheikh, E.A.E. and Elzidany, A.A. 1997. Effects of Rhizobium inoculation, organic and chemical fertilizers on yield and physical properties of fababean seeds. *Plant Foods for Human Nutrition*, 51: 137-144.
12. Guo, R., Silsbury, H. and Graham, R.D. 1992. Effect of four nitrogen compounds on nodulation and nitrogen fixation in fababean, white lupine and medic plants. *Australian Journal of Plant Physiology*, 19: 501-508.
13. Hardarson, G., Davso, S.K.A., Zapata, F. and Reichardt, K. 1991. Measurements of nitrogen fixation in fababean at different N fertilizer rates using the ¹⁵N isotope dilution and 'A-Value' methods. *Plant and Soil*, 131: 161-168.
14. Hening, K. 1995. Interaction of nitrogen fixation in fababeans. *Plant and Soil*, 176(2):189-196.
15. Huber, R., Keller E.R. and chwendiman F.S. 1987. Effects of biological nitrogen fixation by fababean(*vicia faba* L.) on the nitrogen economy of the soil. *FABIS-Newsletter (ICARDA)*,17:14-20.
16. Rodelas, B., Gonzalez-Lopez, J., Martinez-Toledo, M.V., Pozo, C., and Salmeron, V. 1999. Influence of *Rhizobium / Azotobacter* and *Rhizobium/ Azospirillum* combined inoculation on mineral composition of fababean (*Vicia faba* L.). *Plant and Soil*, 29: 165-169.
17. Rweyemamu, C.L. and Kondra, Z.P. 1989. Nitrogen fixation in fababean (*vicia faba* L.) and its economic benefit in central Alberta, Canada. *FABIS-Newsletter (ICARDA)*, 25: 14-18.
18. Somasegaran, P. and Hoben H.J. 1994. Handbook for Rhizobia, methods in legume-*Rhizobium* Technology, Springer-verlag. New York .
19. Sorwli, F.K. and Mytton, L.R. 1986. The nitrogen fixing potential of *vicia faba* rhizobia (*R. leguminosarum*) form different agricultural locations. *Plant and Soil*, 92: 249-254.
20. Zapata. F.S., Danso, K.A., Hardarson, G. and Fried, M. 1987. Nitrogen fixation and translocation in field grown fababean. *Agronomy Journal*, 79:505-509.